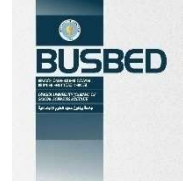

Makalenin Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 21.12.2021
Kabul Tarihi : 04.04.2022

<https://doi.org/10.29029/busbed.1039654>

MARAŞ SANCAĞI'NDA YABANCI OKULLAR (1862-1908)

Harun ŞAHİN¹

ÖZ

Bu çalışmanın amacı 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Maraş Sancağı'nda faaliyet gösteren yabancı misyonerlere ait eğitim kurumlarının durumunu ve gelişimini Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanarak ortaya koymaktır. Bu konu çerçevesinde Maraş Sancağı'nda kurulmuş yabancı okulların durumu yeni kaynaklar ışığında tespit edilip analizler yapılmıştır.

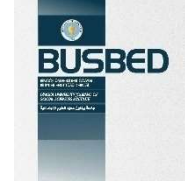
19. yüzyılın sonlarında Maraş Sancağı'nda farklı dinlere mensup topluluklar bir arada yaşamaktaydı. Sancaktaki gayrimüslim nüfusun önemli bir bölümü Maraş kaza merkezinde yaşıyordu. Maraş şehir nüfusunun takriben %20'sini gayrimüslim nüfus oluşturuyordu. Gayrimüslim topluluklar içinde en kalabalık grubu Ermeni cemaatleri oluşturuyordu. Yabancı ve azınlık okullar genelde Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerlerde kurulmuştu. Bu sebeple bu okullardan eğitim alanların büyük çoğunluğunu Ermeni çocukları oluşturuyordu.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Maraş Sancağı'nda Fransa, ABD, Birleşik Krallık ve Almanya'nın himayesinde çeşitli derecelerde çok sayıda okul açılmıştı. Bu okullar büyük ölçüde Ermeni cemaatlerin kontrolündeydi. Maraş Sancağı'nda yabancıların kurduğu okullar gayrimüslim azınlıkların kurduğu okullardan sayıca daha azdı. Yabancı okullar ve yetimhaneler Maraş kaza merkezi ile kazaya bağlı nahiye ve köylerde kurulmuştu. Misyonerlerce açılan yetimhanelerde de mesleki eğitimler verilmekteydi. Yabancı okullar himayesi altında oldukları devletler ve misyoner örgütler tarafından finanse edilmekteydi. Devletten ruhsat almadan kurulan ve faaliyete geçirilen yabancı okulların teftiş ve denetimleri uzun bir süre yapılamamıştı.

Anahtar Kelimeler: Maraş, Yabancı okul, Protestan, Ermeni, Misyoner

¹ Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hsahin@gantep.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8959-6514>

Article Type : Research Article
Date Received : 21.12.2021
Date Accepted : 04.04.2022

<https://doi.org/10.29029/busbed.1039654>

FOREING SCHOOLS IN MARASH SANJAK (1862-1908)

Harun ŞAHİN²

ABSTRACT

This study aims to explain the situation and development of the educational institutions of foreign missionaries operating in the Marash Sanjak at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, by using Ottoman archive documents. Within the framework of this subject, the situation of foreign schools established in Marash Sanjak was determined in the light of new sources, and analyzes were made.

At the end of the 19th century, communities belonging to different religions lived together in the Marash Sanjak. A significant part of the non-Muslim population in the sanjak lived in the district center of Marash. Non-Muslims constituted approximately 20% of the population of Maraş city. The most crowded group among non-Muslim communities was Armenian communities. Foreign and minority schools were generally established in areas with a dense Armenian population. For this reason, most of those who received education from these schools were Armenian children.

By the beginning of the 20th century, many schools of varying degrees were opened in the Marash Sanjak under the auspices of France, the USA, the United Kingdom, and Germany. These schools were largely under the control of Armenian communities. The schools established by foreigners in Marash Sanjak were less in number than the schools established by non-Muslim minorities. Foreign schools and orphanages were established in the city center of Marash in the sub-districts and villages of the center. Vocational training was given in orphanages opened by missionaries. Foreign schools were financed by foreign states and missionary organizations. The schools operated without obtaining a license from the state could not be inspected for a long time.

Keywords: Marash, Foreing school, Protestant, Armenian, Missionar

²Assoc. Prof. Dr., Gaziantep University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, hsahin@gantep.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8959-6514>

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti, tarihte nevi şahsına münhasır düzen kurabilmiş dünyada az sayıdaki devletlerden biri olmuştur. Osmanlılar bir taraftan binlerce yıllık Türk devlet ve toplum geleneğinden gelen mirası devralırken, diğer taraftan da mensubu olduğu ve yolunda cihangirlik yaptığı İslâm medeniyetinden ve İslâm devletlerinden gelen mirasa da sahip çıkmıştır. Osmanlı Devleti farklı din, lisan, ırk, mezhep, örf ve adetlere sahip Müslüman ve gayrimüslim toplulukları asırlarca adalet merkezli siyaset anlayışı ile yönetebilmiştir. Osmanlılar diğer sahalarda olduğu gibi talim ve terbiye sahasında da çağın gereklerine uygun düzen kurmuş ve bu düzeni asırlarca başarıyla yönetebilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme devirlerinde klasik Osmanlı eğitim sistemi, Türk-İslâm medeniyetinin gelişmesinde ve ilerlemesinde önemli rol oynamıştır. Osmanlılar 18. yüzyıla kadar yalnız kendilerine mahsus klasik eğitim sistemini tatbik ederken, bu tarihten sonra ortaya çıkan yeni eğitim anlayışına da ayak uydurmak mecburiyetinde kalmışlardır. Özellikle 19. yüzyılda klasik okulların yanında modern ve Batılı anlayışa uygun okullar da açılmıştır (Şahin, 2012, s. 94).

Osmanlı İmparatorluğu'nda açılan ve zamanla sayıları artan gayrimüslim okullarının geçmişi çok öncelere dayanır. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim vatandaşlara diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da birçok haklar tanınmıştı. Osmanlı Devleti'nin yüksek mûsamahasına mazhar olan gayrimüslim tebaa eğitim haklarından istedikleri ölçüde yararlanmışlardı. Gayrimüslimlerin ilk açtığı kurumlar ruhban okulu niteliğinde olup, daha çok dini eğitim veren kurumlardı. Fatih Sultan Mehmet döneminde yalnızca din adama yetiştirmek için kilise bünyesinde derslikler açılmasına ruhsat verilmişken, azınlıklar daha sonra bağımsız binalarda da din eğitimi vermeye başlamışlardı.

Osmanlı Devleti'nin ilk etapta gayrimüslim vatandaşlara eğitim alanında tanıdığı haklardan zamanla mücadele içinde bulunduğu yabancı devletler de yararlanmaya başlamıştır. Azınlıklar zamanla yabancı devletlerin himayesinde daha kapsamlı ve yaygın azınlık müesseseleri kurmaya başlamıştı. Osmanlı topraklarında eğitim işini daha da sistematik hale getiren yabancı devletler çok sayıda kendi hususi müesseselerini oluşturmuşlardır. Bu okullar artık azınlıklar adı altında değil, değil doğrudan yabancı devlet adıyla açılmışlardı (Haydaroğlu, 2002, s.181; Tozlu, 2014, s.1). Yabancı devletler misyonerler vasıtasıyla bu okullarda önce kendi milletlerini daha sonra da Müslüman olmayan toplulukları himaye politikası güderek dolaylı yoldan Osmanlı Devleti'ni siyasi denetimleri altında tutmaya çalıştılar. Azınlıkların Batılılarca şuurlandırılmasında Avrupalı misyonerlerce yönetilen bu okulların büyük rolü olmuştur (Tozlu, 2014, s.3).

2. OSMANLI TOPRAKLARINDA YABANCI OKULLAR VE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Yabancı okul (mekâtib-i ecnebiye) kavramı, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan gayrimüslim azınlık vatandaşların açtığı ve daha sonra yabancı devletlerin himayesi ve denetimi altına giren azınlık okulları (mekâtib-i gayrimüslime) ile bizzat yabancı devletlerce tesis edilen okulları kapsamaktadır. (Haydaroğlu, 2002, s.181; Tozlu, 2014, s.1).

Himaye siyasetinin bir sonucu olarak Osmanlı topraklarında yabancı okul sayısındaki artış 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (özellikle 1850–1860 yıllarında) en üst seviyeye çıkmıştır. Bu yıllarda Osmanlı toprakları üzerinde yabancı, misyoner ve azınlık okul sayısı 1.600'e ulaşmıştır. Sözü edilen okulların sayısındaki artışa paralel olarak yabancı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi baskısı da artmıştır (Haydaroğlu, 2002, s.181).

Mutlakiyet döneminde (1878-1908) yabancı okulların sayısında ve dolayısıyla zararlı eylemlerinde artış devam etmiştir. Meşrutiyet döneminin başlarına gelindiğinde gayrimüslimlere basın, yayın, örgütlenme gibi benzer özgürlüklerin tanınması sonrasında azınlıkların ve Batılı devletlerin (Fransa, Amerika, İtalya ve İngiltere) bizzat açtıkları okulların ve bu devletlerin himayesinde bulunan kurumların sayısı artmıştır (Akyüz, 2001, s.220, 252).

19. yüzyıl sonu itibariyle Osmanlı topraklarında kurulmuş olan yabancı okul sayısının yabancı devletlere göre dağılımı şöyledir: Fransız 72, İngiliz 83, Amerikan 465, Avusturya 7, Alman 7, İtalyan 24, Rus 44, İran 2 ve İzmir'de Yunan okulları sayısı 3'tür (Tekeli ve İlkın, 1993, s.112). Yukarıda verilen okul sayıları yüzyılın sonları itibariyledir. I. Dünya Harbi öncesine gelindiğinde misyonerlerce açılan yabancı okul sayılarında çok fazla artış olmuştur. Mesela daha önce 7 adet olan Alman okulu sayısı 20. yüzyılın başlarında 39'a yükselmiştir (Doğan, 2014, s.441). Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle savaşa girmesiyle birlikte kapitülasyonların kaldırıldığı ilan edilmiş ve bu okulların birçoğu kapatılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi sonunda yenik sayılması sonrasında azınlık ve yabancıların eğitim alanındaki faaliyetleri yeniden canlanmaya başlamıştır (Akyüz, 2001, s.253).

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar arasında en yaygın olanı Amerikan okullarıydı. Amerikan okulları, Osmanlı topraklarında Protestanlığın yayılması ve cemaat teşekkül etmesine paralel olarak gelişmiştir. Amerikan

okulları temelde Ermeni Protestan cemaatine bağlı olarak faaliyet göstermişlerdir. Büyük ölçüde Amerikan misyonierlerinin katkılarıyla kurulmuş bu okulların birçoğunda anadilde okuma-yazma ve dört işlem dersleri verilmekteydi. Okulların öğretmenleri Amerikan misyonier okullarından geliyordu. Bu okulların %90'ı ibtidâî derecede eğitim verirken, %10'luk bir bölümünü orta öğretim kurumları (akademiler) ve kolejler oluşturmuyordu. İbtidâî derecedeki okulların idarecileri daha çok Ermeni iken, akademilerin ve kolejlerin yöneticileri Amerikan misyonierleriydi. Amerikan okullarında yoğun İngilizce eğitimi verilmekteydi (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], DH. İD., 163/4; BOA, DH. İD., 163/33; Tekeli ve İlkin, 1993, s.112-113).

19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda, Amerikan eğitimi almış, Amerikan yaşam tarzına ve fikir yapısına sempati duyan bir aydınlar zümresi bile oluşmuştur. Amerikan misyonierlerinin faaliyetlerinin genişlemesi ve dolayısıyla Amerikan okullarının artış göstermesi 1830 yılı sonrasında Türk-Amerikan ilişkilerinin resmen kurulmasından sonra ortaya çıkmıştır. Amerikan misyonierler Anadolu'da hedef kitle olarak Ermeni Gregoryenleri seçmişlerdi. Misyonierlerin Ermeni cemaatlerine bu yaklaşımları zamanla Ermeni toplulukların mezhepsel olarak bölünmesine neden olmuştur (Ortaylı, 2004, s.322).

Amerikalı misyonierlerin neredeyse tüm faaliyetleri Ermeni misyonu haline gelmişti. Misyonierler Osmanlı topraklarında kademeli olarak örgütlenmişlerdi. Bu okullar toplumdaki tüm milletlere açıldı, ama okullara daha çok Ermeni vatandaşların çocukları devam ediyordu. 1880'lerden sonra Türk ve Yahûdi olanlar da bu okullara devam etmeye başlamıştır (Tekeli ve İlkin, 1993, s.115). Yayınladığımız arşiv vesikalarında da görülebileceği üzere Osmanlı Devleti'nin birçok Vilâyetinde Amerikan okulları ibtidâî, rüşdî, idâdî, kolej ve ilahiyat okulları olarak çeşitli derecelerde tesis edilmiştir (BOA, DH. MUİ., 26-3/17).

Osmanlı topraklarında ilk Amerikan okulu 1824'te Beyrut'ta açılmıştır. 1886'ya kadar Osmanlı topraklarındaki Amerikan okul sayısı 400'e yükselmiştir. Bunların çoğu 1830-1840 yılları arasında kurulmuş ve faaliyetlerini ruhsatsız sürdürmüşlerdir (Ortaylı, 2004, s. 322). Abdülhamit Han döneminde (1876-1893) 108 Protestan ve Amerikan okulu tesis edilmiştir. (Akyüz, 2001, s. 221). Yine Osmanlı topraklarında kurulan ilk Amerikan koleji, Robert Koleji (The American Robert College of Istanbul) olmuştur.

Protestan misyon örgütleri içinde en etkilisi olan Amerikan Board, "American Board of Commisioners for Foreign Mission" (ABCFM) adıyla 1810'da Boston'da kurulmuştur. Amerikan Board öncelikle 1819 yılında Anadolu'yu misyon programına dâhil ederek ilk misyon elemanlarını Anadolu'ya göndermiştir. Bu yıllar aynı zamanda Yunan ayaklanmalarının başladığı dönem olması sebebiyle örgütün Anadolu'yu misyon alanına alması oldukça anlamlıdır. Ermeniler ve Bulgarlar çoğunlukla Türkçe konuşan ve Türk kültürünü benimsemiş topluluklardı. Misyonierlerin Anadolu'ya gelişinden önce Ermeniler henüz uyanış ve isyan hareketlerine başlamamışlardı (Şimşir, 1985, 61-62).

Amerikan Board, Ermeni vatandaşlarda ulus bilincini uyandırabilmek için ilk etapta dini ve din adamlarını alet etmiştir. Örgüt siyasi faaliyetlerini yürütmek üzere Anadolu'yu 3 misyon bölgesine ayırmıştır. Antep ile Maraş, merkez misyon bölgesi; Van, Erzurum, Harput, Bitlis ve Mardin, Doğu misyon bölgesi; İstanbul, Bursa, İzmir, Kayseri, Trabzon ve Merzifon da Batı misyon bölgesiydi (Günay, 2006, s. 399). Merkezi Türkiye Misyonu'nun (Central Turkey Mission) idare merkezi olarak Antep seçilmiştir.

Merkezi Türkiye Misyonu Antep'te erkek kolejini 1876'da kurarken, kız kolejini (The Central Turkey Girls' College) 1882'de Maraş'ta açmıştır. Kız Koleji'nin açılış amacı Adana, Antep ve Maraş'taki orta dereceli mekteplerden gelecek kız talebelere eğitim imkânı sağlamak, bu yörelerin öğretmen ihtiyaçlarını karşılamak ve Hıristiyanlığı yayabilecek eğitilmiş insan yetiştirmektir. Bu okula öğrenciler çoğunlukla Antep, Kilis, Halep, Beylan (Belen), Haçin (Saimbeyli), Zeytun (Süleymanlı), Elbistan, Urfa, Sis (Kozan), Adana ve Tarsus yörelerinden gelmekteydi (Günay, 2006, s. 404). Maraş Amerikan Kız Koleji'nin dili Türkçe olmakla birlikte yoğun olarak İngilizce öğretiliyordu. Koleji 2 yıllık hazırlık ve 4 yıllık temel eğitim sağlıyordu. Okulun son 2 yılı orta öğretim üstü eğitim veriyordu. Koleji mezunlarının diplomaları Maârif Nezareti'nce onaylandığından mezunları her yerde öğretmenlik yapabilme imkânına sahipti. Mezunlar kolej eğitimlerinin son 2 yılını İstanbul Amerikan Kız Koleji'ne devam etmek suretiyle tamamlayabiliyordu. Bu koleji, Ermeni eylemlerine destek vermesinden dolayı 1915'te kapatılmıştır (Tekeli ve İlkin, 1993, s. 115-118).

Ayrıca bu dönemde son derece yüksek ve kaliteli eğitim veren Maraş Teoloji (İlahiyat) Okulu (Marash Theological Seminary) da bulunmaktaydı. ABCFM tarafından Mr.Trowbridge idaresinde 1866 yılında kurulan bu okul, Protestan cemaatine aitti (Doğan, 2004, s. 280-281). Bu kuruma Antep Amerikan Koleji'nden seçilen öğrenciler kayıt yaptırabiliyordu. Okulun eğitim süresi 3 yıl olarak belirlenmişti. Bu dönem Maraş Teoloji Okulu'nun 6 öğrencisi bulunuyordu. Bu okulların giderleri ABCFM tarafından karşılanmaktaydı. Buna rağmen öğrenci bulmakta sıkıntı yaşanıyordu. Sıkıntının temel sebebi kıtlık ve ölümlerin çoğalmasındı. Maraş İlahiyat Okulu'na öğrenci bulunamaması sebebiyle Antep Tıp Okulu'nun kapatılması istenmiş ve Antep Tıp Okulu'na kayıtlar durdurulmuştu. Bu sebeple Amerikan okullarını cazip kılabilecek tedbirler alınmaya çalışılmıştır (Günay, 2006, s. 403; Yürür, 2013, s. 99). İlahiyat okulundan mezun olanlar tekrar bir yüksek okula devam etme imkânına sahipti. İlahiyat okulunun ders programında din derslerinin yanında modern-laik eğitim anlayışına

uygun dersler de verilmekteydi. Matematik, Fotoğraf Tekniği, Coğrafya, Arapça, Türkçe, Fransızca, İngilizce, Yunanca, İtalyanca ve Topografya bu okulda okutulan derslerden bazılarıdır (Haydaroğlu, 2002, s. 183).

Amerikan misyonelerinin açtığı diğer Amerikan kolejleri şunlardır: 1886'da Merzifon'da kurulan Merzifon Koleji (American College of Mersovan), 1888'de Tarsus'ta kurulan St. Paul Enstitüsü (St. Paul's College), İstanbul'da 1890'da kolej statüsü alarak kurulan Constantinople Amerikan Kız Koleji (The American College for Girls at Constantinople), 1894'te Konya'da kurulan Apostolik Enstitüsü (Asia Minor Apostolic Institute), İzmir-Kızılcıllu'da 1903'te kurulan International College (Tekeli ve İlkin, 1993, s. 115-118).

Osmanlı topraklarında İngilizlerin açtığı ve himaye ettiği okullar Amerikan okullarına göre daha az sayıda kalmıştır. Çünkü Protestan eğitim misyonunu daha çok Amerikalılar üstlenmişlerdi. İngiliz Protestan okulları İstanbul ve İzmir dışında, daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşulan bölgelerinde yoğunluk kazanmıştır. 1903'te Bağdat'ta 1, Kudüs'te 2, Beyrut'ta 24, Suriye bölgesinde de 3 olmak üzere toplam 30 İngiliz okulu bulunuyordu (Tekeli ve İlkin, 1993, s. 115-118).

Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan Fransız okulları da sayıca fazla ve oldukça etkindi. Fransa, Katolik Hıristiyanların dünyadaki hamisi konumunda olduğundan Osmanlı topraklarında da Katolik misyoner faaliyetlerini desteklemekteydi (Ortaylı, 2004, s. 322). Katolik Fransız misyonerler kurdukları okullarda genelde Fransızca eğitim vermişlerdir. Galata, Üsküdar ve Beyoğlu'nda daha çok lise düzeyinde okullar açmışlardır. Bunların açtığı okullar İstanbul'da 40'a yükselmiş ve okulların toplam öğrenci mevcudu 5.871'i bulmuştur. Fransız misyonerler anaokulundan başlayarak, ilkokul, lise, kolej, tıp mektebi, yetimhane ve ıslahhaneye kadar birçok alanda faaliyet göstermişlerdir. Bunlar diğer Protestan misyonerlerden farklı olarak tek bir örgütün denetimi altındaydı (Tekeli ve İlkin, 1993, s. 118-120). Maraş Sancağı'nda da hemen her seviyede Fransız okulları açılmıştır (1317/1899 Tarihli Maârif Nezâreti Salnâmesi, 1130-1132).

Vital Cuinet'e göre Maraş'ta 116 okulda toplam 6.078 öğrenci eğitim görmekteydi. Bu okullardan Müslümanlara ait olanların giderleri devletçe karşılanmaktaydı. Bu okullardan rüşdiyyelerin bir kısmında paralı eğitim verilmekteydi. Yatılı veya yarı yatılı öğrencilerden de ücret almıyordu. Okullara velilerce de yardımlar yapılmaktaydı. Gayrimüslim cemaat okulları ise büyük ölçüde halkın ve kiliselerin desteğiyle işletiliyordu. Birçok Katolik Ermeni mektebi Fransa Devleti tarafından desteklenmişti. Bu okullar her milletten öğrenci kabul ediyordu. Protestan mektepler ise Avrupalı tarzda teşkil edilmiş ve daha az sayıda öğrenci almaktaydı. Bu okullar da Ermenilerin yönetimi altındaydı (Cuinet, 1891, s. 238).

Osmanlı topraklarında yabancı okul açan diğer önemli devletler ise İtalya Krallığı, Rus İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğu'dur. İtalyan okulları ortaokul ve ilkokul düzeyinde ve daha çok İstanbul'da yoğunluk kazanmıştır. Osmanlı topraklarında Ortodoks Hıristiyanların hamisi Rus Çarlığı'ydı (Ortaylı, 2004, s. 322). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından bu zamana kadar henüz okul açmamış olan Rusya, Avusturya-Macaristan ve İran da Osmanlı topraklarında okul açmaya başlamıştır (Akyüz, 2001, s. 220). Rusya'dan gelen Ortodoks misyonerler Filistin ve Suriye bölgelerinde okullar tesis etmişlerdir. 1903'te Filistin ve Suriye'de 155 okulda Rusça eğitim verildiği belirlenmiştir. Bunların dışında az sayıda da olsa İstanbul ve Bursa'da da Rus okulları açılmıştır.

Osmanlı topraklarından Maraş'ta Alman nüfuzu 19. yüzyılın sonlarından itibaren hissedilmeye başlandı. Almanya'dan gelen Luteryen misyonerleri daha çok Almanca eğitim veren okullar açmışlardı. Almanlar, açtıkları okullarla Mezopotamya ve Filistin bölgelerinde etkili olmaya çalışmışlardı. I. Dünya Harbi öncesine gelindiğinde Almanlar eliyle kurulan müesseselerin sayısında önemli artışlar olmuştur. Bu yıllarda öncekilere ilave olarak Almanlarca 39 okul, 6 kilise, 6 yetimhane, 9 hastane, 9 misafirhane, 4 kabristan, 1 ziraat müessesesi kurulmuştur. I. Dünya Harbi sonrasında da Alman nüfuzu artmıştır. Savaşın sonlarında yukarıda sıralanan müesseselere ilave olarak Almanlarca 7 çocuk yuvası, 17 ilkokul, 1 ortaokul, 2 hastane ve 1 dispanser açılmıştır (Doğan, 2014, s. 441). Bu bölgelerin dışında İstanbul, İzmir ve Kudüs'te de okullar açmışlardır. Yukarıda sıralanan yabancı okulların dışında Osmanlı topraklarında az sayıda da olsa Avusturya ve Yunan okulları da örgütlenmiştir.

Osmanlı topraklarında kurulan yabancı okulların sayılarıyla ilgili veriler çok sağlıklı olmamakla birlikte, yabancı devletler özellikle 19. yüzyılda sayıca azımsanamayacak derecede bir okul ağı oluşturmuşlardır. Hatta bu okulların sayısının daha fazla olabileceği tahmin edilmektedir. Maârif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa imzalı bir raporda 1894 yılında yabancılara ait 413, azınlık durumundaki gayrimüslimlere ait 4.547 adet okul bulunduğu ve bunların 498'inin ruhsatlı, 4.049'unun ise ruhsat almadan faaliyetlerine devam ettikleri belirtilmiştir (Tekeli ve İlkin, 1993, s. 122). Aynı rapora göre Protestan cemaatine ait toplam 399 adet okulun çoğu ABCFM'nin yönetiminde ve çoğunlukla ruhsatsızdı (Aydın, 2006, s. 85).

1912 yılında Ahmet Ağaoğlu Hak Gazetesi'nde yayınladığı bir yazıda gayrimüslim ve yabancı okullarla ilgili şu özet bilgileri vermiştir:

“Memâlik-i Osmânîye’de sair milletlerin ve kavimlerin malik oldukları mekteplerin yekûnu 10 yüksek mektep, 46 îdâdî, 1.450 ibtidâiyi mütecevizdir. Şu mekteplerin kafesinde 61.678 talebe talim ve terbiye ediliyor. Şimdi eğer bir taraftan şu dehşetli yekûna ve yine yalnız Osmanlılığın şark kıtalarındaki vaki ve sırf Rum ve Ermeni lisanları üzerine teessüs etmiş olan ve Osmanlı hükümetinin her türlü murakabesinden azada kalan 3.500 kadar Rum ve 2.500 kadar Ermeni mektepleri ilave edilirse ve diğer taraftan işbu rakamların 12 sene bundan evvelki zamana ait olduğu, binaenaleyh o zamandan bu zamana kadar artmış olmaları ve Rumeli cihetinde olup ta şu hesaba alınmamış olan ve hükümet murakabesi altında bulunmayan ecnebi ve sair mektepleri de nazar-ı dikkate alınırsa şu dehşetli yekûnun hiç olmazsa 10.000 mektebe kadar yükseleceği ve şu mekteplerde talim ve terbiye edilen talebenin adedinin yarım milyonu bulacağı teslim edilir.” (Türk, 2012, s. 30).

Başta Robert Koleji olmak üzere Antep’te açılan Merkezi Türkiye Koleji, Suriye Protestan Koleji, Beyrut Amerikan Üniversitesi, İstanbul’da kız çocukları için açılan Gedik Paşa Ermeni Okulu, İstanbul Kız Koleji, Milletlerarası İzmir Koleji, Harput’ta kurulan Fırat Koleji, Merzifon Anadolu Koleji ve Maraş İlahiyat Okulu esasen Ermeni davası (Ermenilik bilinci) için çalışan müesseselerdi. Bu okullar Ermeni cemaatlerini Avrupalı misyonerlerin emelleri doğrultusunda hazırlamıştı. Bu okulların başarılı öğrencilerine Avrupa üniversitelerinde eğitim imkânı tanınmıştı. Ermeniler misyonerlerden aldıkları derslerle dil ve kültür sahalarında milli alt yapıya sahip olmaya başlamışlardı. Bu yöndeki faaliyetlerle Ermenilere siyasi sahada bağımsız devlet kurma ve vatan edinme fikirleri aşılanmıştı. Ermeniler zamanla kendi devletine yabancılaşmaya ve düşmanca hisler beslemeye başlamışlardı. Bu okullardan mezun olan Ermeni gençler daha çok muallimlik, vaizlik, hekimlik ve din adamlığı gibi eğitime dönük mesleklerde istihdam edildi. Böylelikle daha önce yabancı devletlerden gelen misyonerlerin görevlerini yerli Ermeni misyonerler almaya başladı. Yabancı misyonerler bunların dışında cemiyetler kurmak, bir takım neşriyatlar yapmak ve devletler nezdinde çeşitli faaliyetlerde bulunmak suretiyle de Ermeni meselesini iyice derinleştirmişlerdir (Tozlu, 2014, s. 12; Aydın, 2006, s. 88).

Misyoner faaliyetlerinin zararlı tesirleri Maraş ve çevresinde şu şekilde ortaya çıkmıştır: Maraş Sancağı’nda Ermeni nüfusun önemli bir kısmı Zeytun ve çevresinde yaşamaktaydı. Zeytun Ermenilerinin büyük bölümü de Gregoryen (Apostolik) kilisesine ve cemaatine bağlıydı. Bölgeye gelen ilk Protestan misyonerler bölge halkı tarafından dışlanmış ve hatta kovulmuşlardı. Zeytun ve çevresinde 1878’de yaşanan Ermeni isyanı Protestan misyonerler için önemli bir başlangıç olmuştur. İsyana ilgili olarak misyonerlerce Amerika’ya taraflı raporlar gönderilmiş ve Ermeniler lehine propaganda yapılması sağlanmıştı. Yağma ve hırsızlık ile beraber çok sayıda savunmasız Müslüman’ın eşkıyalarca katledilmesi hadisesi Batı’ya Ermenilerin özgürlük için direniş hareketi olarak takdim edilmişti. İsyana hareketleri sırasında misyonerler arabulucu rolü üstlenmiş ve bölge Ermenileri ile ilişkileri geliştirmişlerdi. Bölge Ermenileri de Protestan misyonerlere olan olumsuz tutumlarını değiştirmişlerdi. İsyana sonrasında Protestan misyonerler eğitim maksatlı olarak Zeytun ve çevresinde etkili olmaya başladı. Zeytunlu Gregoryen Ermeniler Protestanlığa daha fazla yakınlaşmaya başlamıştı. Maraş ve Zeytun’da Ermeni asiler ile yabancı misyonerlerin derin ilişkiler içinde bulunduğu, Dâhiliye Nezareti tahrirlerinde de tespit edilmiştir. Bölgede Ermeni köy ve kasabalar arasında seyahat eden misyonerler vaazlar ve eğitimler vermek suretiyle bölge halkını fesada çalışmış ve asayişin bozulmasına sebep olmuşlardır. Özellikle Protestan misyonerlerin komiteci Ermenilerle ortak hareket ettiği tespit edilmiştir (Aydın, 2006, s. 99; Çabuk, 2015, 131).

3. MARAŞ SANCAĞI’NDA GAYRİMÜSLİM NÜFUS (1867-1908)

Maraş Sancağı 1866 yılında 8 kazasıyla birlikte Halep Vilayeti idaresi altındaydı. Maraş Sancağı müstakil sancak haline gelinceye kadar ki döneme ait veriler Halep Vilayeti için düzenlenen belge ve defterlerde bulunmaktadır.

1284/1867 tarihli Halep Vilayet Salnâmesi’ne göre Maraş Sancağı aşağıdaki kazalardan oluşmaktaydı: Nefs-i Maraş, Bulanık, İslâhiye, Pazarcık, Elbistan, Zeytun ve Andırın. Maraş Kazası’na bağlı 4 nahiye ve 87 köy vardı. Maraş şehir merkezindeki 38 mahallede toplam 6.543 hanenin 4.688’i Müslüman, 1.855’i Hıristiyan, 23’ü de Musevi vatandaşlara aitti (Şahin, 2010, s. 53).

1290/1873 tarihli Halep Vilayet Salnâmesi’ne göre de Maraş Sancağı nüfusu 171.099 kişidir. Bu dönemde sancak nüfusunun %21,7’sini Yahûdi, Hıristiyan ve Kıpti olarak belirtilen gayrimüslimler oluşturuyordu. Toplam nüfusun geri kalan %78,3’ünü de Türk, Kürt, Arap, Çerkez ve diğer Müslümanlar oluşturuyordu. Gayrimüslim nüfusun önemli bir bölümü Maraş Kazası’nda yaşamaktaydı. 1870 yılında Maraş Sancağı’nın toplam nüfusu (kadın nüfusu dâhil) 165.991 kişiydi. Toplam nüfusun 86.905’i erkek, geri kalan 79.086’sı ise kadın nüfustu. Kazanın toplam nüfusu ise 48.882 kişiydi. Bu nüfusun 24.881’i erkek, geri kalan 24.001’i kadın nüfustu. Toplam nüfusun %20,3’ü gayrimüslim, %78,7’si ise Müslüman’dı.

1873 yılında geldiğinde ise Maraş Sancağı’nın toplam nüfusu 171.099’a yükselmiştir. Toplam nüfusun din esasına göre dağılımı şöyledir: Nüfusun %17,1’i gayrimüslim, %82,9’u da Müslüman’dı. Önceki dönemlere göre Maraş Livası’ndaki gayrimüslim nüfus oranında düşme görülmüştür. 1876 yılı nüfusunun 170.000 kişi olduğunu

tahmin ediyoruz. Maraş Kazası'nın erkek nüfus sayısı 25.351'di. Kazanın tahmini nüfusu 50.000 kişiydi. Yahûdi ve Hıristiyan nüfusun toplam sancak içindeki oranı %19 iken, kaza nüfusu içindeki payı %32,8'di. Buna göre sancaktaki Müslüman nüfusun toplam nüfusa oranı %81 düzeyinde olmuştur (Öztürk, 2006/1, s. 325-370)

Karpat'a göre 19. yüzyılın sonlarında yapılan Osmanlı nüfus sayımlarına göre Maraş Sancağı'nın nüfusu 67.675'i kadın ve 76.990'ı da erkek olmak üzere toplam 144.665 kişi olarak belirtilmiştir. Toplam nüfusun 115.680'i Müslümanlardan oluşuyordu. Müslümanlar sancak nüfusunun yaklaşık %80'ini teşkil ediyordu. Müslüman olmayanlar arasında en kalabalık etnik ve dinsel grup toplam 21.019 kişiyle Gregoryen Ermenilerdi (Karpat, 2003, s. 160).

19. yüzyılın sonlarında Kamusu'l-A'lam müellifi Şemseddin Sâmî eserinde Maraş Sancağı'yla ilgili şu bilgileri vermiştir:

“Nefs-i Maraş, Elbistan, Zeytun, Andırın ve Pazarcık isimleriyle 5 kazaya munkasım olub, 9 nahiye 434 karyeyi havidir. Ahalisi 179.853 kişiden ibaret olub bunların 134.408 Müslüman, 368 İsraili, 45.077'si Hıristiyan'dır. Ahali-i Müsliminden 78.334'ü Kürd, 48.412 Türk, 5.431 Arab ve 2.661 Çerkes ve sairedir. Hıristiyanlar da Rum, Ermeni, Süryani, Keldani ve saireden mürekkeb olub bir takım misyonerler marifetiyle Katolik ve Protestan oldular.” (Şemseddin Sâmî, 1316, s. 4263).

Cuinet'e göre 19. yüzyılın sonlarında Maraş Sancağı'nın nüfusu toplam 179.853'tür. Bu nüfusun yaklaşık 134.438'i Müslüman, 45.047'si Hıristiyan, çok az bir bölümü de Yahûdilerden oluşmaktaydı. Bölgedeki Müslüman nüfus gayrimüslim nüfusun yaklaşık 3 katıydı. Cuinet ayrıca Maraş şehrinde yaşayan nüfus sayısını da Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Museviler başlığı altında vermiştir. Cuinet'e göre 1891'da Maraş Sancağı'nda olduğu gibi şehir merkezinde de Müslüman, Hıristiyan ve Yahûdi dinine mensup birçok farklı millet bir arada yaşamaktaydı. Şehir merkezinde yaşayan 32.000 dolayındaki Müslüman nüfus şehir nüfusunun yaklaşık üçte ikisini oluşturmaktaydı. 19.634 kişilik Hıristiyan nüfus ise şehir nüfusunun geri kalan üçte birlik nüfusunu oluşturmaktaydı. Yahûdilerin şehirdeki varlıkları sayıca önemsenmeyecek kadar azdı (Cuinet, 1891, p. 237).

1890–1891 döneminde Maraş Sancağı'nın toplan nüfusu (kadın nüfus dâhil) 144.136 kişiydi. Kaza'da yaşayan Müslüman nüfus 36.794 kişi, gayrimüslimler ise 15.417 kişiydi. Sancak nüfusunun %45'i kadın, geri kalan %55'i ise erkek nüfustu. Gayrimüslim kesimin sancak nüfusu içindeki payı %20,7 idi. Gayrimüslim kesimin toplam kaza nüfusu içindeki oranı %29,5'tu. Görüldüğü gibi gayrimüslim nüfusun kaza nüfusu içindeki payı sancak içindeki payından daha yüksekti (Öztürk, 2006/1, s. 642-646).

1881/82–1893 Osmanlı nüfus sayımlarına göre Maraş Sancağı'nın nüfusunun %20'si gayrimüslim, %80'i ise Müslüman nüfustu (Karpat, 2003, s. 160). Yine Cuinet'e göre 1891 yılında sancağın %75'i Müslüman, geri kalan %25'i de gayrimüslimdi. Kaza dahilinde Müslüman oranı %61 iken, gayrimüslim nüfus oranı %38'di. 1881/82–1893 yılları Osmanlı nüfus sayımı verileri ile 1308/1890 tarihli Halep Vilayet Salnâmesi verilerini karşılaştırdığımızda her iki kaynağa göre Müslüman-gayrimüslim bileşiminin yakın oranlarda (%20 gayrimüslim- %80 Müslüman) olduğu görülmektedir. Osmanlı nüfus sayımları ve salnâmelerde verilen veriler ile Cuinet'in gösterdiği bilgileri karşılaştırdığımızda ise; Cuinet'in sancak ve kaza bazındaki gayrimüslim nüfusu daha fazla gösterdiği görülmektedir. Cuinet sancak nüfusunun 5 kazaya göre değil 8 kaza hesabına göre vermiştir. Bu nedenle Cuinet'in sancağın idari taksimatı ile ilgili verdiği bilgi ile aynı dönem devlet belgelerindeki sancak nüfusu verileri örtüşmemektedir (Cuinet, 1891, p. 225-237).

1900 yılında Maraş Sancağı'nın nüfusu 158.080, 1901 yılında ise 158.212 kişiye ulaşmıştır. 1900 yılında sancak nüfusunun %80,8'i Müslüman iken %18,2'si gayrimüslimdi. Maraş Kazası nüfusunun %51,3'ü erkek, geri kalan %48,7'si kadındı. 1319/1901 tarihli salnâmede sancak nüfusu bir önceki yıla göre önemli bir farklılık göstermektedir. 1901 yılında sancağın toplam nüfusunda kayda değer bir artış olmamakla birlikte nüfusun Müslüman-gayrimüslim oranlarında önemli bir değişme yaşanmıştır. 1900 yılında gayrimüslim nüfusun toplam nüfus içindeki payı %19 iken, 1901 yılında bu oran %17,9'a düşmüştür. Bir yıl gibi kısa bir dönemde Maraş Sancağı içindeki gayrimüslim nüfusun payının %19'dan %17,9'a düşmüş olması dikkat çekicidir. 1900 yılında 30.042 kişi olan gayrimüslim nüfus 1901 yılında 28.457'ye düşmüştür. Görüldüğü gibi 19. yüzyılın sonlarında sancak içindeki gayrimüslim nüfusun payı %20 iken, 20. yüzyılın başlarında bu oran %17'ye kadar düşmüştür. Bu dönem Maraş Sancağı'nda gayrimüslim nüfusta önemli bir azalma olmuştur (Öztürk, 2006/2, s. 340-401).

20. yüzyılın başlarında Maraş Sancağı Halep Vilayeti'ne tabi tek sancaktı. Maraş Sancağı Nefs-i Maraş, Elbistan, Pazarcık, Zeytun ve Göksun kazalarından oluşmaktaydı. 1908 'de Maraş Sancağı'nın nüfusu 174.648'e, Maraş Kazası nüfusu ise 67.974'e yükselmiştir. Sancak içindeki gayrimüslim nüfus 36.337'ye ulaşırken, Müslüman nüfus 138.311 kişi olmuştur. Bu dönem ilk kez gayrimüslim nüfusun sancak nüfusu içindeki payı %20'lerin üzerine çıkmıştır. (Vilâyât, Livâ ve Kazaların Hurûf-ı Hecâ Tertibiyle Esâmisini Mübeyyin Defterdir, 1326, s. 8).

Salname kayıtlarının bir kısmında Maraş'ta ecnebi (yabancı devlet vatandaşı) nüfus sayısı da verilmiştir. 1890 yılı öncesi nüfus verileri arasında yabancı nüfus sayısı gösterilmezken, 1890'lardan sonra yabancı nüfus sayısı da verilmeye başlanmıştır. Esasen misyonerlik faaliyetleri öncesinde Maraş'ta pek yabancı nüfus yaşamamıştı. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Maraş'ta yabancı nüfusu 1.510 kişiye yükselmiştir. Ecnebi nüfusundaki bu gelişmeye paralel olarak Maraş Sancağı'ndaki misyonerlik faaliyetleri ve yabancı okul sayısı da hızla artmıştır.

4. MARAŞ SANCAĞI'NDA YABANCI OKULLAR (1862-1908)

Maârif Salnâmelerine göre 19. yüzyılın sonlarında Maraş mülhakatında faaliyet gösteren yabancı okulların durumunu aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

1899 yılı kayıtlarında Maraş Kazası'nda toplam 9 ecnebi okulun faal olduğu gösterilmiştir. Bu okulların 6'sı Fransız'lar, 3 tanesi de Amerikalılarca kurulmuştu. Fransız okullarının isimlerinden bu okulların Katolik Kilisesi'ne bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Okulların kimler tarafından yönetildiği belirtilmemekle birlikte bir Amerikan okulunun Simon Küpeliyan adında bir Ermeni şahıs tarafından idare edildiği belirtilmiştir. Buradan yola çıkarak bu okulların Maraş bölgesinde yaşayan gayrimüslim Ermeni cemaatlerin kontrol ve murakabesinde olduğu söylenebilir. Okullardan 1'i âli, 3'ü idâdî, 4'ü ibtidâî ve 1'i de rüşdî derecede eğitim vermekteydi. Okulların öğrenci mevcudu toplamı 470'tir. Toplam öğrencinin 246'sı erkek, geri kalan 224'ü de kız öğrencidir. Okullardan rüşdî derecedeki okullara 45, âliye 6, idâdîlere 164 ve ibtidâîlere de 255 öğrenci devam etmekteydi. Bu okullardan biri dışında diğer okulların kimler tarafından ve ne zaman tesis edildiği belirtilmemiştir. Bir kısım okulların açılış tarihi yerine "kadîmdir" ifadesinin kullanılmış olması bu okulların mazisinin uzun zamana dayandığına işaret eder. Salnâmelerde okulların öğretmen sayıları ve okutulan derslerle ilgili malumat verilmemiştir (1317/1899Tarihli Maârif Nezâreti Salnâmesi, 1130-1132).

Halep Vilâyet Salnâmelerinde Maraş'taki yabancı okullarla ilgili teferruatlı bilgi bulunmamaktadır. Yalnız 1321/1903 tarihli Halep Vilâyet Salnâmesi'nde "Terasente Rahipleri Mektebi" adı altında derecesi belirtilmeyen 1 okul ve 1 de kolej bulunduğu anlaşılmaktadır (Öztürk, 2006/2, s. 498). İlber Ortaylı 1317/1899 tarihli Maârif Salnâmesi'nden yararlanarak oluşturduğu tabloda Maraş'ta 1 Amerikan Kız Koleji bulunduğunu belirtmiştir (Ortaylı, 2004, s. 328). 1322/1904 tarihli Halep Vilâyet Salnâmesi'nde kolej sayısının 2'ye çıktığı görülmektedir (Öztürk, 2006/2, s. 563). Maraş Terasente Rahipleri Mektebi'yle ilgili ayrıntıyı 1321/1903 tarihli Maârif Salnâmesi'nde görmekteyiz. Salnâmede Terasente Mektebi idâdî derecesinde ve 48'i kız, 65'i de erkek olmak üzere 113 öğrenci mevcutlu bir okuldur (1321/1903 Tarihli Maârif Nezâreti Salnâmesi, 470-471).

Halep Vilâyeti dâhilinde bulunan yabancı mekteplerin sayısını gösteren cetvele göre 1902'de Maraş mülhakatında 3 adet Amerikan okulu, 4 adet de Fransız okulu olmak üzere toplam 7 adet yabancı okul bulunmaktaydı. Belgede gösterilen cetvelde yabancı okulların ismi, açılış tarihi, müessisi, müdürü, tabîyeti, okul ruhsatlarının durumu, okulun derecesi, derslik mevcudu, öğretim şekli, öğretmen ve öğrenci sayıları, çalışan görevlilerin hangi uyruktan oldukları ve okulların teftiş ve denetiminin nasıl yapıldığı belirtilmiştir. Ayrıca sözü edilen okulların başlangıçta Ermeniler tarafından açıldığı halde daha sonraları Amerika uyruklu şahısların yönetimine geçen, bundan dolayı da Amerika hükümeti tarafından yabancı okul statüsünde himaye edilmek istenen okullardan olup olmadıkları da belirtilmiştir (BOA, A.MKT.MHM., 749/18).

Arşiv belgesinden yararlanarak oluşturduğumuz 7 adet tabloda ecnebi okulların hususiyetleri aşağıda ayrıntılı gösterilmiştir (BOA, A.MKT.MHM., 749/18):

Tablo 1.

Andırın Dört Ayak Mahallesi'nde Amerikan Okulu

1. Amerikan Mektebi	
Mevkîi	Andırın Dört Ayak Mahaltesinde
Târih-i küşâdı	1302
Müessisi ve müdürü	Harun Şiraciyan
Tabîyeti	Amerika
Ruhsatnâme durumu	Ba'det te'sis 5 Teşrin-i üla 1308 tarihinde ruhsatnâme istihsâl edilmiştir.
Mektebin derecesi ve kaç sınıfı hâvî olduğu, nehâri veya leyfî olduğu	İbtidâî ve nehâri ve etfâl-i zükûra mahsus ve dört sınıfı hâvîdir.
Muallimîn ile memurîn ve şâkirdin adedi ve tabîyeti ve milleti	Tabîyeti devlet-i aliyyeden bir muallimi vardır.
Amerika hükümetince himâye edilmek istenen mekâtib nev'inden olup olmadığı	Amerika hükümetince himâye edilmek istenen türden değildir.
Ahkâm-ı nizâmiyenin ne suretle icrâ edilmekde olduğu	Memâlik-i ecnebiyeden gelen muallimînin şehâdetnâmeleri esâsen mekâtib teftiş edilemediğinden görülemedi.

Tablo 2.*Pınarbaşı Mevkiinde Amerikan Okulu*

2. Amerikan Mektebi	
Mevkîi	Mer'âşda Pınarbaşında Temlikten (Misyonerler Uhdesinde)
Târih-i küşâdı	1298
Müessisi ve müdürü	Müessisi: Mister Belgay Müdürü: Mister Şatık
Tabîiyeti	Amerika
Ruhsatnâme durumu	Ba'det te'sis 16 Ağustos 1308 tarihinde Ruhsatnâme istihsâl edilmiştir.
Mektebin derecesi ve kaç sınıfı hâvî olduğu, nehârî veya leyfî olduğu	İbtidâî, rüşdî, idâdî derecesinde ve inâsa mahsus beş sınıfı hâvî ve leyfî
Muallimîn ile memurîn ve şâkirdin adedi ve tabîiyeti ve milleti	Devlet-i aliyye tabîiyetinde bir muallim ve dört muallimesi ve Amerika tabîiyetinde bir muallim ve üç muallimesi ve 95 talebesi vardır.
Amerika hükümetince himâye edilmek istenen mekâtîb nev'inden olup olmadığı	O nev' mekâtîbden değildir.
Ahkâm-ı nizâmiyenin ne suretle icrâ edilmekde olduğu	Memâlik-i ecnebiyeden gelen muallimînin şehâdetnâmeleri esasen mekâtîb teftiş edilemediğinden görülemedi.

Tablo 3.*Zumbatanlı Mahallesi'nde Amerikan Okulu*

3. Amerikan Mektebi	
Mevkîi	Mer'âşda Zumbatanlı Mahallesinde Beş hâne Birisi temlikten İngiliz Krallığı namına diğeri ise tâbi-i Osmâniye namlarınadır.
Târih-i küşâdı	1284
Müessisi ve müdürü	Müessisi: Doktor Senaver Müdürü: Doktor Lee
Tabîiyeti	Amerika
Ruhsatnâme durumu	Ruhsatnâmesiz
Mektebin derecesi ve kaç sınıfı hâvî olduğu, nehârî veya leyfî olduğu	Üç sınıfı hâvî ve aliyye derecesinde ve zükûra mahsus ve leyfî olub vaiz yetiştirmek üzere müessis
Muallimîn ile memurîn ve şâkirdin adedi ve tabîiyeti ve milleti	Biri devlet-i aliyye diğeri Amerika tabîiyetini hâiz iki muallimi ve 12 talebesi vardır.
Amerika hükümetince himâye edilmek istenen mekâtîb nev'inden olup olmadığı	O nev' mekâtîbden değildir.
Ahkâm-ı nizâmiyenin ne suretle icrâ edilmekde olduğu	Memâlik-i ecnebiyeden gelen muallimînin şehâdetnâmeleri esasen mekâtîb teftiş edilemediğinden görülemedi.

Tablo 4.*Maraş'ta Manastır İçinde Fransız Okulu*

1. Fransız Mektebi	
Mevkîi	Mer'âşda Manastır dâhilinde
Târih-i küşâdı	Milâdî 1870
Müessisi ve müdürü	Fransiyenin
Tabîiyeti	Fransa
Ruhsatnâme durumu	Ruhsatnâmesiz
Mektebin derecesi ve kaç sınıfı hâvî olduğu, nehârî veya leyfî olduğu	Beş sınıfı hâvî ve ibtidâî ve rüşdî derecesinde olub nehârî ve zükûr ve inâsa mahsustur.
Muallimîn ile memurîn ve şâkirdin adedi ve tabîiyeti ve milleti	Tabîiyeti devlet-i aliyyeden olub iki muallimi ve üç muallimesi ve Fransa tabîiyetinden iki muallimi olub 150 zükûr ve 100 aded inâs olmak üzere 250 talebesi vardır.
Amerika hükümetince himâye edilmek istenen mekâtîb nev'inden olup olmadığı	O nev' mekâtîbden değildir.
Ahkâm-ı nizâmiyenin ne suretle icrâ edilmekde olduğu	Memâlik-i ecnebiyeden gelen muallimînin şehâdetnâmeleri esasen mekâtîb teftiş edilemediğinden görülemedi.

Tablo 5.*Yenicekale'de Manastır İçinde Fransız Okulu*

2. Fransız Mektebi	
Mevkîi	Mer'aş dâhilinde Yenicekaleye muzaf Büyük Köyde Manastır dâhilinde
Târih-i küşâdı	Milâdi 1882
Müessisi ve müdürü	Fransiyenin
Tabîiyeti	Fransa
Ruhsatnâme durumu	Ruhsatnâmesiz
Mektebin derecesi ve kaç sınıfı hâvî olduğu, nehârî veya leylî olduğu	3 sınıfı hâvî ve ibtidâî derecesinde olub zükûr ve inâsa mahsus ve nehârîdir.
Muallimîn ile memurîn ve şâkirdin adedi ve tabîiyeti ve milleti	Tabîiyeti devlet-i aliyyeden 1 muallimi olub 20'si zükûr ve 10'u inâs olarak cem'an 30 talebesi vardır.
Amerika hükümetince himâye edilmek istenen mekâtîb nev'inden olup olmadığı	O nev' mekâtîbden değildir.
Ahkâm-ı nizâmîyenin ne suretle icrâ edilmekde olduğu	Memâlik-i ecnebiyeden gelen muallimînin şehâdetnâmeleri esasen mekâtîb teftiş edilemediğinden görülemedi.

Tablo 6.*Mucukdere Köyü'nde Manastır İçinde Fransız Okulu*

3. Fransız Mektebi	
Mevkîi	Mer'aş dâhilinde Mucukdere Karyesinde Manastır dâhilinde
Târih-i küşâdı	Milâdi 1883
Müessisi ve müdürü	Fransiyenin
Tabîiyeti	Fransa
Ruhsatnâme durumu	Ruhsatnâmesiz
Mektebin derecesi ve kaç sınıfı hâvî olduğu, nehârî veya leylî olduğu	3 sınıfı hâvî ve ibtidâî derecesinde olub zükûr ve inâsa mahsus ve nehârîdir.
Muallimîn ile memurîn ve şâkirdin adedi ve tabîiyeti ve milleti	Tabîiyeti devlet-i aliyyeden 1 muallimi olub 43 talebesi vardır.
Amerika hükümetince himâye edilmek istenen mekâtîb nev'inden olup olmadığı	O nev' mekâtîbden değildir.
Ahkâm-ı nizâmîyenin ne suretle icrâ edilmekde olduğu	Memâlik-i ecnebiyeden gelen muallimînin şehâdetnâmeleri esasen mekâtîb teftiş edilemediğinden görülemedi.

Tablo 7.*Döngel Köyü'nde Fransız Okulu*

4. Fransız Mektebi	
Mevkîi	Mer'aşda Döngel Karyesinde
Târih-i küşâdı	1885
Müessisi ve müdürü	Fransiyenin
Tabîiyeti	Fransa
Ruhsatnâme durumu	Ruhsatnâmesiz
Mektebin derecesi ve kaç sınıfı hâvî olduğu, nehârî veya leylî olduğu	4 sınıfı hâvî ve ibtidâî derecesinde olub zükûr ve inâsa mahsus ve nehârîdir.
Muallimîn ile memurîn ve şâkirdin adedi ve tabîiyeti ve milleti	Tabîiyeti devlet-i aliyyeden olub 33 zükûr ve 19 inâs olarak 52 talebesi vardır.
Amerika hükümetince himâye edilmek istenen mekâtîb nev'inden olup olmadığı	O nev' mekâtîbden değildir.
Ahkâm-ı nizâmîyenin ne suretle icrâ edilmekde olduğu	Memâlik-i ecnebiyeden gelen muallimînin şehâdetnâmeleri esasen mekâtîb teftiş edilemediğinden görülemedi.

Arşiv kayıtlarına göre Maraş'ta Fransızlara ait "Fransiskan Mektebi" adında bir okul da bulunmaktaydı (BOA, Y.PRK.ASK., 155/12). Bu okul Katolik Fransiskan rahipleri tarafından manastır (Franciscan Monastery) bünyesinde açılmıştı. Fransız Sefareti, 1896 Ermeni isyanı sebebiyle Ermenilere ait bir kısım müesseselerin zarar gördüğünü gerekçe göstererek Yenicekale, Mucuk Deresi ve Döngel Köyü'nde bir takım okul ve kilise inşaatı için devletten ruhsat almıştı (Günay, 2006, s. 390-391). Tabloda gösterilen okulların söz konusu müesseseler olduğu anlaşılmaktadır.

20. yüzyılın başlarında Maraş Sancağı'ndaki yabancı okulların sayısını ve niteliklerini yukarıdaki tablodan görmekteyiz. Bu dönemde Halep Vilâyeti dâhilinde toplam 27 adet yabancı okul bulunmaktaydı. Bu okullardan 2'si İngiliz, 15'i Fransız ve 10'u da Amerikan okuluydu. Maraş'ta ise toplam 7 adet yabancı okuldan 3'ü Amerikan okuluydu. 1867-1885 yılları arasında açılan bu okullardan biri Maraş'ın Andırın Kazası'nda, diğerleri Maraş'ın Pınarbaşı ve Zumbatanlı mahallelerinde bulunmaktaydı. Okulların kurucuları ve idarecileri arasında Ermeni ismini taşıyanların bulunmasından Maraş Amerikan okullarının Ermeni cemaatlerin kontrolünde olduğu anlaşılmaktadır. Okullardan 2'si ruhsatlı, diğeri ruhsatsızdır. Ayrıca bu okullar uzun yıllar Maraş'ta ruhsatsız olarak faaliyet göstermişlerdir.

Andırın'da bulunan okul ibtidâî derecede, 4 sınıfta nehârî (gündüzlü olup, yatılı olmayan) yalnız erkek öğrencilere eğitim verilmekteydi. Maraş'ın Pınarbaşı Mahallesi'ndeki Amerikan okulu rüşdî, ibtidâî ve idâdî derecelerinde eğitim veren bir komplekse sahipti. Bu nedenle bina, öğretmen ve öğrenci sayısı diğer okullardan fazlaydı. Okulda 2'si erkek, 7'si bayan olmak üzere toplam 9 öğretmen görevliydi. Yalnız kız öğrencilerin devam ettiği okulda beş sınıfta toplam 95 öğrenci okumaktaydı. Maraş'ta 3 Amerikan okulunda toplam 12 öğretmen ve 107 öğrenci eğitim görmekteydi. Tabloda ayrıca bu okulların Amerika uyruklu şahısların yönetimine geçen, bundan dolayı da Amerika hükümeti tarafından yabancı okul statüsünde himaye edilmek istenen okullardan olmadığı belirtilmiştir. Okulların ve çalışanların teftiş ve denetimlerinin yapılamadığı da belirtilmiştir.

Fransız okulları Maraş'ta 1870-1885 yılları arasında eğitime başlamıştır. Maraş kaza merkezinde bulunan Fransız okulu ibtidâî ve rüşdî olmak üzere iki farklı derecede eğitim vermekteydi. Okulda 5 sınıf bulunmakta ve kız-erkek öğrenciler yatsız eğitim görmekteydi. Yine aynı okulda 7 öğretmen çalışmaktaydı. Toplam öğrenci sayısı 250'dir. Bunların 150'si erkek, 100'ü kız öğrencidir. Maraş Yenicekale Nahiyesi'ne tabi Büyük Köy'deki manastırda kurulan Fransız okulu yalnız ibtidâî derecede eğitim vermiştir. Okulun 3 sınıfı bulunmakta ve öğrenciler yatsız devam etmekteydi. Okulda yalnız 1 öğretmen, 20'si erkek ve 10'u kız olmak üzere toplam 30 öğrenci eğitim görmekteydi. Maraş'taki üçüncü Fransız okulu Maraş'a tabi Mucukdere Karyesi'ndeki manastır içindeydi. Okul ibtidâî derecede kız ve erkek öğrenciler için kurulmuştur. Okulun 3 sınıfında yatsız eğitim verilmiş. Okulda 1 öğretmen ve 43 öğrenci mevcudu vardı. Diğer bir Fransız okulu ise Maraş'a tabi Döngel Köyü'nde tesis edilmiştir. Okul ibtidâî derecede 4 sınıfta erkek ve kız öğrencilere eğitim vermiştir. Okulun 33'ü erkek ve 19'u kız olmak üzere toplam 52 öğrenci mevcudu vardı. Amerikan okullarında olduğu gibi Maraş'taki Fransız okulları da başlangıçta Ermeniler tarafından açıldığı halde daha sonraları Amerika uyruklu şahısların yönetimine geçen bundan dolayı da Fransa hükümeti tarafından yabancı okul statüsünde himaye edilmek istenen okullardan olmadığı belirtilmiştir. Maraş'taki Amerikan okulları gibi Fransız okullarında da çalışan görevlilerin teftiş ve denimleri yapılamamıştır.

II. Abdülhamid devrinde Münif Paşa tarafından İstanbul'da azınlık okullarını idare eden Mearif Nezareti'ne bağlı olarak "Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği" kurulmuştu. Bu müfettişliğin görevi okul teftişleri yaparak, eğitim faaliyetlerinin devlete zararsız bir şekilde yürütülmesini sağlamak, gayrimüslim azınlık okulların ruhsatsız açılmasını önlemek, ruhsatsız açılan okulları ruhsat almaya teşvik etmek, İstanbul dışındaki vilâyetlerdeki okulların teftişinde çıkan sorunları çözmektir (Koçer, 1991, s. 158). Okulların teftişi konusunda bir takım önlemler alınmasına rağmen Maraş'ta bulunan yabancı okulların teftiş ve denimleri yapılamamıştır. 1869 yılında çıkarılan Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi gereği yabancı okullar ruhsat almadan faaliyette bulunamayacaktı. Birçok yabancı okul ancak 1880'lerde ve 1990'larda ruhsat alabilmiştir (Ortaylı, 2004, s. 322-323). 1880'lerin sonu itibarıyla henüz Maraş'ta ruhsat alan yabancı okul bulunmuyordu. Yalnız Maraş'taki bir kısım Amerikan okullarının durumunu bildiren bir vesikada yalnız 1 Amerikan okulunun ruhsat aldığı görülmüştür (BOA, Y.PRK.MF., 5/20-13).

Maraş'ta faaliyet gösteren yabancı okullarla ilgili diğer önemli bir nokta, yabancı okulların kurulduğu yerlerle olan ilişkisidir. Amerikan ve Fransız okulları Maraş kaza merkezinde ve Maraş'a tabi kaza, nahiye ve karyelerde kurulmuştur. Bu okulların kurulduğu yerleşim yerleri Maraş'ta gayrimüslim nüfusun yoğun yaşadığı yerlerdir. Örneğin Maraş'ın Andırın Kazası'nda Amerikan okulunun kurulduğu dönemlerde toplam 2.629 Hıristiyan nüfus yaşamaktaydı (Öztürk, 2006, s. 642). 1869 yılında Maraş'ın Yenicekale Nahiyesi'nde 298 hanede 686 Hıristiyan yaşıyordu (BOA, Y.EE., 37/37-2). Maraş'a tabi Mucukdere Köyü'nde tamamen Hıristiyan nüfus yaşamaktaydı. Yine Fransız okullarından birinin bulunduğu Döngel Köyü nüfusunun neredeyse yarısı (tahminen 460 kişi) gayrimüslimdi (BOA, DH. EUM. KLU., 10/24).

20. yüzyılın başlarında Maraş Sancağı'ndaki yabancı okullarla ilgi olarak incelediğimiz diğer bir vesikaya ait bilgiler aşağıdaki tabloda görülmektedir (BOA, Y.PRK.MF., 5/20-13):

Tablo 8.
Maraş'ta Amerikan Eğitim Kurumları (1907)

	Mahalli	Derecesi	Müdâvimleri	Ruhsat-ı Resmîyesi
1	—	İnâs Âli	Ermeni Protestan	Ruhsatlı
2	—	Zükûr	Ermeni	—
3	—	—	Ermeni	—
4	—	Eytamhâne	İnâs	—
5	Şekerdere	İbtidâî, Rüşdiyye, İdâdî	Ermeni	—

Yüzyılın başlarına gelindiğinde Maraş'ta Amerikan eğitim müessesesi olarak 4 okul ve bir yetimhane bulunmaktaydı. Bunlardan biri Şekerdere Mahallesi'nde bulunurken, diğerlerinin nerede tesis edildikleri belirtilmemiştir. Yetimhanenin 1900 yılı itibarıyla 420, 1907 yılında ise 140 kadar kız çocuğu barındırdığı tahmin edilmiştir. Yetimhanede kız çocuklarına mesleki eğitimler verilmekteydi (Günay, 2006, s. 406). Daha önce Amerikan okullarıyla ilgi arşiv kayıtları ve Maârif Salnâmeleri verilerinde Amerikan okullarının sayısı 3 olarak gösterilmişti. Bu vesikada ise 4 Amerikan okulu olduğu belirtilmiştir. Yine bu okullarla ilgili olarak önceki verilerde okullara devam eden öğrencilerin millet durumları (hangi dine ve mezhebe bağlı oldukları) belirtilmemiştir. Oysa burada okulun müdâvimleri olan öğrencilerin tamamının Ermeni olduğu görülmektedir. Şekerdere Mahallesi'nde tesis edilmiş okul ibtidâî, rüşdî ve idâdî olmak üzere üç farklı derecede eğitim vermekteydi. Daha önceki örneklere bakarak farklı derecelerde ve bir kompleks niteliğindeki bu okulun da öğrenci sayısının oldukça fazla olduğunu tahmin ediyoruz. Amerikan okullarının bu dönemde yalnız birinin ruhsatlı olarak çalıştığı belirtilmiştir (BOA, Y.PRK.MF., 5/20-13).

Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Anadolu'da da İngiliz misyonerliği daha zayıf olmuştur. Bu sebeple Maraş Sancağı'nda fazlaca İngiliz müessesesi kurulmamıştır. Maraş'ta ilk yetimhane İngiltere tebaasından Michaelis adında Protestan bir Amerikalı tarafından kurulmuştur. Michaelis 1869 yılından itibaren kendi evini yetimhaneye dönüştürerek çocuk eğitimi vermiştir. Yine İngilizler tarafından 1908 yılında Zumbatanlı Mahallesi'nde Miss Agens Salmond yönetiminde "Beulah" adında 1 kız yetimhanesi ve "Ebenezer" adında da 1 erkek yetimhanesi açılmıştır. 5 haneden oluşan Ebenezer'de kalan erkek çocuklara fırıncılık eğitimi verilmekteydi. Bu yetimhane 22 Temmuz 1903 tarihinde İngiliz sefaretinin Osmanlı makamlarınca tanınmasını istediği İngiliz müesseseleri arasında yer almaktaydı (Doğan, 2014, s. 445). I. Dünya Harbi'nin başlaması sonrasında bu yetimhaneler resmi olarak Amerikalı misyonerlerin yönetimine devredilmiştir. Ancak yetimhanelerin faaliyetleri İngilizler tarafından devam ettirilmiştir. Yetimhaneler daha sonra Maârif Nezâreti'nin emri üzere kapatılmış ve 500 yataklı Müslüman yetimhanesine dönüştürülmüştür.

İngilizler 1912 yılında Osmanlı Devleti'nden gayrimüslim ve Müslüman talebelerin birlikte eğitim alabileceği bir mektep açmak için izin talep etmişlerdi. Mr. Mikalem bu hususta İngiliz Devleti namına Maârif Nezâreti'ne bir dilekçe vermişti. Bu dilekçede açılması talep edilen okulun mahalli, derecesi, öğrenci durumu ve diğer bir kısım hususiyetleri belirtilmemiştir. Bununla birlikte yetkililer bu okulun açılmasında mahzur görmemişler. Ancak okulun teftişi ve okutulacak kitaplar konusunda devlet yetkililerinin çekinceleri bulunmaktaydı. Resmi makamlar İngilizlere bu konudaki hassasiyetlerini bildirdikten sonra okulun açılmasına izin vermiştir (Günay, 2006, s. 407).

Bu dönem Alman misyonerler ve papazlar Maraş ve çevresinde Osmanlı padişahını öven konuşmalar yapmakta, devletlerin dostane ilişkilerine vurgu yapılmaktaydı. Maraş Sancağı'nda İngiliz misyonerler gibi Alman misyonerlerinin eğitim ve diğer misyonerlik faaliyetleri de Amerikan ve Fransız misyonerlerine göre zayıf kalmıştır. Resmi kayıtlarda bu dönem Maraş'ta kız ve erkek çocuklar için 1'er adet Alman yetimhanesi kurulmuştur. Bu müessese "Beitshalom" adı ile ilk olarak 1898'de Maraş merkezde bulunan Divanlı Mahallesi'nde kurulmuştur. Yetimhanede dokuma ve ayakkabı imalatı konusunda düzenli mesleki eğitimler verilmekteydi. Yetimhanenin diğer birçok misyoner müessesesi gibi resmi ruhsatı bulunmuyordu. Almanlar yetimhaneye ilave olarak erkek mekteplerinin de kurulması talebinde bulunmuşlardır. Bu talep daha sonra olumlu karşılanmış ve 1910 yılında erkek mektebi de resmen açılmıştır. Bu okullar rüşdî-îdâdî ve ibtidâî derecelerinde tesis edilmiştir Alman Pastör Brunnemann tarafından idare edilen ve Protestan cemaatine ait olan okul, 2 öğretmen ve 150 öğrenci mevcuduna sahipti. Ayrıca belgelerde 1 adet Alman inâs mektebi olduğu da belirtilmiştir (BOA, DH. İD., 117/33; BOA, DH. İD., 117/39; Günay, 2006, s. 394; Doğan, 2014, s. 447).

5. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin azınlıklara ve yabancı misyonerlere verdiği eğitim-öğretim haklarından Maraş Sancağı'nda yaşayan gayrimüslim cemaatler de yararlanmışlardır. Tanzimat'tan sonra Maraş ve çevresinde Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerlerde azınlık okulların yanında Amerikan okulu, Fransız okulu gibi doğrudan yabancı devletler namına okullar da açılmıştır. Misyonerlerin desteğini alan Ermeniler Maraş'ta farklı derecelerde çok sayıda okul

açmışlardır. Osmanlı topraklarında çok sayıda Protestan misyoner okulunun açılmasına öncülük yapan ABCFM, Maraş ile Antep'i merkez misyon bölgesi olarak belirlemiştir. Maraş'ta kurulan Amerikan Kız Koleji ile Maraş Teoloji Okulu yabancı misyonerlerin faaliyet gösterdiği en önemli müesseseler olmuştur. Bu okullar bir taraftan Maraş, Antep ve Adana'daki orta dereceli okullardan gelen öğrencilere eğitim verirken, diğer taraftan da bu bölgelerin öğretmen ihtiyacını karşılamıştır. Yabancı ve azınlık okullarında din derslerinin yanında modern-laik eğitim anlayışına uygun dersler de verilmiştir.

Daha önce Maraş'ta yabancı gayrimüslim nüfus pek bulunmazken 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Maraş ve mülhakatında yabancı nüfus sayısı hızla artmaya başlamıştır. Artan yabancı nüfus sayısına paralel olarak Maraş'ta misyonerlik faaliyetleri de hızlanmış, çok sayıda Fransız ve Amerikan okulu açılmıştır. Maraş'ta İngiliz ve Alman nüfuzu nispeten daha az olmuş ve daha az sayıda müessese kurabilmişlerdir. Maraş'ta yabancı okullar genellikle Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerleşim yerlerinde kurulmuş olup, öğrenci ve müdavimlerinin çoğunu Ermeni çocuklar oluşturmuştur. Yabancı okulların büyük bölümü Ermeniler tarafından açılmış ve yönetilmiş olup, resmi olarak yabancı devletlerin himayesine alınmamıştır. Protestan Amerikan okulları Maraş'ta şehir merkezinde kurulmuşken, Fransız okulları çoğunlukla kırsal yerlerde tesis edilmiştir. Özellikle Fransız okulları ilk zamanlar devletten ruhsat almadan faaliyet göstermiştir. Yabancı okulların denetlenmesi için devletçe birçok önlem alınmasına rağmen Maraş'taki okullar uzun bir süre devletten ruhsat almamış ve teftişleri yapılamamıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren misyonerlerin desteğiyle kurulan ve himaye edilen okullar vasıtasıyla Osmanlı Devleti zor durumda bırakılmaya çalışılmıştır. Bu politikaya uygun olarak yüzyılın sonlarında Maraş'ta misyoner varlığı hızla artmış ve çok sayıda yabancı okul açılmıştır. Yabancı ve azınlık okulların kurulmasında öncülük yapan Protestan misyonerler, Osmanlı Devleti aleyhinde siyasi maksatlı propagandalar yürütmüşlerdir. Maraş'ta yabancı devlet ve örgütlerin desteğini alan Amerikan Kız Koleji ile Maraş Teoloji Okulu, bölgede Ermenilere dönük misyoner faaliyetlerinin merkezi haline gelmiştir. Yabancı devletlerce himaye edilen misyonerler Maraş'ta komiteci Ermenilerle işbirliği yaparak isyan ve ayaklanma hareketlerinde hazırlayıcı ve organize edici rol üstlenmişlerdir.

KAYNAKÇA**Başbakanlık Osmanlı Arşivi Vesikaları**

- BOA, DH.İD, 163/4, (25 Za 1330).
 BOA, DH.İD, 163/33, (03 M 1332).
 BOA, DH.İD., 117/33, (04 R 1329).
 BOA, DH. İD,117/39, (06 C 1329).
 BOA, Y.PRK.ASK, 155/12, (11 C 1317).
 BOA, Y.PRK.MF, 5/20-13, (02 R 1325).
 BOA, DH.MUI, 26-3/17, (28 L 1328).
 BOA, Y.EE. 37/37-2, (06 R 1327).
 BOA, DH. EUM. KLU, 10/24, (21 Za 1333).
 BOA, A.MKT.MHM, 749/18 (02 R 1320).

Salnâmeler

- 1317 /1899 Tarihli Maârif Nezâreti Salnâmesi
 1319/1901 Tarihli Maârif Nezâreti Salnâmesi
 1321/1903 Tarihli Maârif Nezâreti Salnâmesi

Genel Kaynakça

- Akyüz, Y. (2001). *Başlangıçtan 2001'e Türk eğitim tarihi* (8. Baskı). Alfa Yayınları. İstanbul.
- Aydın, M. (2006). Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, Sayı 19, 79-122.
- Cuinet, V. (1891). *La Turquie d'Asie*. Tome Deuxieme. Ernest Leroux. Paris.
- Çabuk, M. (2015). Amerikan Board Arşivine Göre; 1878–1879 Zeytun'daki Ermeni İsyanı ve Amerikalı Misyonerler, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10 (5), 131-140.
- Doğan, A. (2004). Maraş'ta misyonerlik faaliyetleri (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 271-285.
- Doğan, A. (2014). Osmanlı Devleti'nde Alman Kültürel Yayılmacılığı Maraş Örneği, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,13(2), 437-464.
- Günay, N. (2006). Cumhuriyet öncesindeki Maraş'ta yabancı okullar, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22(64-66), 387-414.
- Haydaroğlu, İ. (2002). Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim. *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, 14, Ankara, 446-462.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830-1914)*. (Çev. B. Tırnakçı). Tarih Vakfı Yurt Yayınları No: 133. İstanbul.
- Koçer, H. A. (1991). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları No: 2168. İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1* (2. Baskı). Turhan Kitabevi. Ankara.
- Öztürk, S. (2006). *Osmanlı Salnâmelerinde Maraş Sancağı 1284-1326/1867-1908*. 1-2.Kahramanmaraş Belediyesi Kültür Armağanı. İstanbul.
- Şahin, H. (2010). *XX. Yüzyılın Başlarında Maraş Sancağı'nın İktisadi, Mali ve Sosyal Durumu*, [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

- Şahin, H. (2012). Osmanlı Medreselerinde İktisat Eğitimi, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 93-102.
- Şemseddin Sami. (1316). “Haleb”, *Kamusu'l-A'lam*, Cilt: 6. Mearif Nezareti Tarifından Tab' Edilmiştir. İstanbul.
- Şimşir, B. N. (1985). Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Ankara. 79-124.
- Tekeli, İ., & İlkin, S. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. TTK Yayını. Ankara.
- Tozlu, N. (2014). Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri, *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, 2(60), 1-17.
- Türk, İ. C. (2012). Ecnebi Okullar ve Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetlerine Dair Bir Rapor, *Türk Yurdu*, 32(298), 29-35.
- Vilayat, Liva ve Kazaların Huruf-ı Heca Tertibiyle Esamisini Mübeyyin Defterdir* (1326). Matbaa-i Osmâniye. İstanbul.
- Yürür, G. (2013). *Gaziantep'teki Amerikan Hastanesi, Hastaneye Bağlı Tıp ve Sağlık Ocaklarının Tarihi ve Çevreye Etkileri*, [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

Ek-4.

1902'de Halep Vilayeti'nde Ecnebi Mekteplerin Durumunu Gösterir Belge, BOA, A.MKT.MHM., 749/18 (02 R 1320).

Mekteb-i Arşivi Daire Başkanlığı

Sıra No	Mektebin Adı	Mektebin Türü	Mektebin Durumu	Mektebin Kuruluş Tarihi	Mektebin İdarisi	Mektebin Öğretmeni
1	Mekteb-i İbtidaiyye (Mekteb-i Arşivi)	İbtidaiyye	İşletiliyor	1878	Mekteb-i Arşivi	Mekteb-i Arşivi
2	Mekteb-i İbtidaiyye (Mekteb-i Arşivi)	İbtidaiyye	İşletiliyor	1878	Mekteb-i Arşivi	Mekteb-i Arşivi
3	Mekteb-i İbtidaiyye (Mekteb-i Arşivi)	İbtidaiyye	İşletiliyor	1878	Mekteb-i Arşivi	Mekteb-i Arşivi
4	Mekteb-i İbtidaiyye (Mekteb-i Arşivi)	İbtidaiyye	İşletiliyor	1878	Mekteb-i Arşivi	Mekteb-i Arşivi
5	Mekteb-i İbtidaiyye (Mekteb-i Arşivi)	İbtidaiyye	İşletiliyor	1878	Mekteb-i Arşivi	Mekteb-i Arşivi
6	Mekteb-i İbtidaiyye (Mekteb-i Arşivi)	İbtidaiyye	İşletiliyor	1878	Mekteb-i Arşivi	Mekteb-i Arşivi
7	Mekteb-i İbtidaiyye (Mekteb-i Arşivi)	İbtidaiyye	İşletiliyor	1878	Mekteb-i Arşivi	Mekteb-i Arşivi
8	Mekteb-i İbtidaiyye (Mekteb-i Arşivi)	İbtidaiyye	İşletiliyor	1878	Mekteb-i Arşivi	Mekteb-i Arşivi
9	Mekteb-i İbtidaiyye (Mekteb-i Arşivi)	İbtidaiyye	İşletiliyor	1878	Mekteb-i Arşivi	Mekteb-i Arşivi
10	Mekteb-i İbtidaiyye (Mekteb-i Arşivi)	İbtidaiyye	İşletiliyor	1878	Mekteb-i Arşivi	Mekteb-i Arşivi